

Управління культури і туризму
Харківської обласної державної адміністрації
Харківська обласна універсальна наукова бібліотека

Художник квітучої природи
До 145-річчя з дня народження
М. А. Беркоса (1861–1919)

Пам'ятка читачеві

Харків 2006

Художник квітучої природи: До 145-річчя з дня народж. М.А.Беркоса (1861–1919): Пам’ятка читачеві / Упр. культури і туризму Харк. облдержадмін. Харк. обл. універс. наук. б-ка; Уклад. Г.М.Єрофєєва. – Х., 2006. – с.

Бібліографічний посібник виходить з нагоди 145-річчя від дня народження живописця – пейзажиста, педагога, громадського діяча, М.А.Беркоса, який жив і працював у Харкові.

До видання увійшли відомості про життєвий та творчий шлях митця за розділами:

- Співець національного пейзажу: Біографічна довідка
- Дати життя та діяльності М.А. Беркоса
- Основні художні твори М.А. Беркоса
- Література про життя та творчість М.А. Беркоса

У розділі “Основні художні твори М.А.Беркоса” матеріал розташовано за хронологією написання живописних та графічних робіт.

Бібліографічну інформацію про М.А.Беркоса розміщено у логічній послідовності: біографічні довідки, загальні праці, бібліографічні посібники.

Оскільки ряд матеріалів не вдалося опрацювати *de visu*, деякі бібліографічні описи наводяться у скороченому варіанті.

Підготовка пам’ятки проходила за фондами Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки.

Посібник призначено широкому колу читачів, усім тим, хто цікавиться мистецьким життям краю, майстрами пейзажного живопису.

Укладач	Єрофєєва Г.М.
Редактор	Грайворонська Н.І.
Комп’ютерний набір	Конопля Л.М.
Відповідальний за випуск	Сашкова Л.О.

Співець національного пейзажу

На Слобожанщині кінця XIX – початку XX ст. створилася самобутня, з непересічним обличчям пейзажна школа. Її представники розвинули і підняли на високий художній рівень пейзажний живопис, збагативши його новими національними сюжетами, нетрадиційним трактуванням. У відтворенні конкретної місцевості, достовірних форм і явищ природи харківські митці С.Васильківський, М.Ткаченко, П.Мартинович, М.Пимоненко, М.Беркос використовували традиції вітчизняного пейзажу, досягнення імпресіоністів у передачі кольору, світла, повітря, створюючи своєрідний пласт художньої культури.

Особливу увагу привертає творча майстерність Михайла Андрійовича Беркоса, в першу чергу його пейзажна лірика, монументальність живопису.

М.А.Беркос народився 3 вересня 1861 року в Одесі, за національністю – грек. Навчався в Одеській школі малювання (закінчив у 1877 р.) і в Академії мистецтв Санкт-Петербургу в класі живопису під керівництвом М.К.Клодта і В.Д.Орловського (у 1878–1889 рр.). Беркос – студент старших курсів стає помітною фігурою, бере участь у виставках-конкурсах художніх творів. Його нагороджено малими та великими срібними медалями (1884–1886 рр.), золотою медаллю за картину “Вид на один із старих парків Санкт-Петербургу” (1887 р.), великою золотою – за полотно “Пейзаж. Ліс на болоті”. Він здружився з майбутніми художниками із Слобожанщини: Сергієм Васильківським, Михайлом Ткаченком, Костянтином Крижицьким, Михайлом Самокишом. Під час канікул разом з товаришами приїздить до Харкова, малює краєвиди, зокрема етюд “Повні маки” (1885 р.). Закінчив академію із званням класного художника першого ступеня і правом на чотирирічну закордонну подорож за казенний кошт. Подорожуючи Європою, Михайло Андрійович вивчав живописні скарби музеїв Франції, Німеччини, Іспанії, Італії, Швейцарії. Багато писав, удосконалювався у техніці малювання, зазнав впливу плерного живопису (як методу художнього відтворення навколишнього світу безпосередньо на вільному просторі із застосуванням кольорових та світлових здобутків імпресіонізму). Після закінчення пенсіонерського строку М.А.Беркос деякий час жив у Санкт-Петербурзі, представляв свої картини на виставках товариств художників.

З другої половини 1890-х років він живе і працює у Харкові. Зі своєю сім'єю (дружиною та двома дітьми) мешкає у садибі в Малій

Данилівці, де тепер станція Сортувальня. Знаходячись у цьому мальовничому селищі, художник пише етюди, деякі з них збереглися й досі: “Краєвид з церквою” (1897 р.), “Парники” (1895 р.). Крім живопису займається педагогічною діяльністю. З 1904р. викладає у Харківській міській школі малювання і живопису. У 1912 р. його обирають першим директором Харківського художнього училища. У справі розвитку української культури бере участь у роботі комісії Харківського художньо-промислового музею, надає чималу допомогу у формуванні його художнього відділу. На початку 1900-х років М.А.Беркос стає активним членом архітектурно-художнього відділу заснованого Харківського літературно-художнього гуртка, бере участь у розписі його приміщень. У цей період (приблизно у 1907 р.) харківським художникам, у тому числі Беркосу, запропоновано оформити у національному стилі інтер’єри будинку Полтавського земства. Як голова Товариства харківських художників (з 1906 р.) і член літературно-художнього гуртка М.А.Беркос проводить чималу роботу з популяризації українського живопису, пейзажної, історико-краєзнавчої картини, організації виставок художніх творів.

Твори М.А.Беркоса регулярно представлялися на виставках-конкурсах і виставках-продаж Академії мистецтв (1890, 1892–1894 рр.), Санкт-Петербурзького товариства художників (1894–1903 рр.), товариств російських акварелістів (1894–1898, 1900–1905, 1907, 1910, 1914 рр.), південноросійських художників, харківських художників (1893, 1894, 1912, 1914–1917 рр.), Всеросійській виставці (1896р., Нижній Новгород), Всесвітній виставці у Парижі (1900 р.) та ін. Прижиттєві персональні виставки художника було організовано у 1906, 1908 рр. (Харківський художньо-промисловий музей), у 1911р. – виставка картин С.Васильківського і М.Беркоса у Києві. У жовтні 1938 р. Державна картинна галерея (Харків) виставила для огляду громадськості близько 120-ти картин, створених митцем у 1890–1919 рр. У Харківському художньому музеї були влаштовані виставки його картин у 1962, 1990 та 1996 рр. На виставці “Видатні майстри українського пейзажу“ (1990 р.) представлено 28 живописних і 3 графічні праці із фондів музею та приватних колекцій.

Майже весь творчий доробок (350 полотен, етюдів) Михайла Андрійовича, що зберігався у нього вдома, загинув після його смерті. Але й та спадщина, що залишилася у музейних фондах Харкова, Києва, Москви, Санкт-Петербургу, Ульяновська, Ставрополя, Алупки, Північної Осетії, Німеччини, Франції, Швейцарії свідчить про велич його таланту й натхнення, втілене в мальовничих картинах художника.

Основною темою мистецтва художника протягом усього його творчого шляху був український пейзаж, специфічні особливості природи, характер рослинності. Беркос любив писати під час буйного квітання. Сільські вулички з білими хатами та пишними деревами, квітучі лани льону та гречки – улюблені мотиви майстра: полотна “Льон цвіте” (1893 р.), “Гречка цвіте” (1894 р.), “Липень. Маки розквітають” (1913 р.), “Яблуня цвіте” (1919 р.) та ін. Його етюди “Повні маки” (1885 р.), “Долина”, “Льон” (1893 р.) позначені завершеністю, продуманістю композиції, свіжістю колориту, особливою вишуканістю. Створені художником краєвиди “Рим”, “Сорренто” (1899 р.) набувають романтичного забарвлення минулих часів завдяки відтворенню чистої блакиті неба, яскравого сонячного світла, багатій кольоровими відтінками зелені високих дерев, плавного емалеподібного живопису. Етюд “Гавань. Амальфі” (1899 р.) намальовано у легкій імпровізаційній манері, нарядний живопис, просякнутий динамічним рухом. Кольоровий лад пейзажу “Зима” (1907 р.), написаного на Полтавщині, витримано у біло-голубій гамі з рожевими відблисками, підкреслена декоративність живопису. В його пейзажах показ звичайного куточка, насамперед слобожанського краю, перетворюється на узагальнений образ України. У творі “Вулиця в Умані” (1895 р.) з великою достовірністю відображено картину провінційного українського містечка, його пильні дороги, криві вулички, покошені хати та куполи церковок.

Беркос – співець “садибної” культури – білих будинків з колонами, в оточенні клумб з пишними квітами, зарослого старого саду, парників з голубувато-сизою капустою та ін.: ”Літній день. У дворі”, “Бузок цвіте”.

Помер М.А.Беркос 20 грудня 1919 р. у Харкові, залишивши нам твори високої живописної культури. Творчість художника позитивно була оцінена його сучасниками, у тому числі митцями харківської школи, громадськістю Харкова, особисто істориком та громадським діячем Д.І.Багалієм. І сьогодні викликають захоплення картини художника, сповнені відчуття оптимізму і життєствердження, радості спілкування з природою.

Дати життя та діяльності М.А. Беркоса

1861, 3 вересня	У м. Одесі народився М.А.Беркос
1877	Закінчив Одеську школу малювання
1878–1889	Навчався у Санкт-Петербурзькій академії

	мистецтв у класі пейзажу під керівництвом М.К.Клодта і В.Д.Орловського. Одержав звання класного художника 1-го ступеня
1884–1886	Нагороджено малими та великими срібними медалями
1885	Намалював етюд “Повні маки”
1887	Нагороджено малою золотою медаллю за картину “Вид на один із старих парків Санкт-Петербургу”
1890–1917	Бере участь у виставках Академії мистецтв (1890, 1892, 1893, 1894), Санкт-Петербурзького товариства художників (1894 – 1903, 1905, 1912, 1916, 1917), Товариства російських акварелістів (1894 – 1898, 1900 – 1905, 1907, 1910, 1914), Всеросійській виставці художників у Нижньому Новгороді (1896), Всесвітній паризькій виставці (1900) та інших
1888	Нагороджено великою золотою медаллю за твір “Пейзаж. Ліс на болоті”
1890–1893	Як пенсіонер Академії мистецтв перебував за кордоном, де зазнав впливу мистецтва імпресіонізму, пленерного живопису
1891	Написав “Пейзаж в Оверні. Франція”
1893	Написав етюд до картини “Льон” та полотно “Льон цвіте”
з другої половини 1890-х років	Живе і працює у Харкові
1894	Написав етюд до картини “Гречка цвіте”
1894	Член Товариства південноросійських художників
1895	Намалював картини “Вулиця в Умані”, “Мала Данилівка. Парники”, “Болото. Село. Благодатне”
1897	Намалював “Красвид з церквою. Мала Данилівка”, графічний твір “Над річкою. Отара”
1898	Написав полотно “Будяки”

1899	Написав пейзажі “Рим. Руїни”, “Гавань. Амальфі”, “Сейменський канал”, “Сорренто”, “Долина”
1900	Написав картини “Ярославль”, ”Околиця Ярославля”, “Ярославль. Каплиця”
1900-ті роки	Художник С.Васильківський запропонував харківським митцям, у т.ч. М.Беркосу взяти участь у стилізованому оформленні інтер’єрів будинку Полтавського земства
1900-ті роки, початок	Член заснованого літературно-художнього гуртка у Харкові
1901	Написав картину “Село Веселе”
1903	Намалював картину “На рейді. Венеція”
1904	Працює викладачем у Харківській міській школі малювання та живопису
1906, лютий	Відбулася персональна виставка картин художника у Харківському художньо-промисловому музеї
1906	Обрано головою Товариства харківських художників
1907	Написав картину “Зима. Полтавщина”
1908	Організована персональна виставка творів художника у Харківському художньо-промисловому музеї
1910	Намалював картину ”Диканька”
1911	Написав етюд “Біля старого дому”
1911, грудень	Відбулася персональна виставка картин С.Васильківського та М.А.Беркоса у м. Києві
1912	М.А.Беркос – перший директор Харківського художнього училища
1913	Написав картину “Липень. Маки цвітуть”
1915	Намалював “Пейзаж з вербами”
1919	Створив картини “Яблуня цвіте”, “Літній день. У дворі”
1919, 20 грудня	Помер М.А.Беркос у м. Харкові

1938, жовтень	У Державній картинній галереї Харкова відкрито виставку близько 120 творів художника
1962	Організовано виставку художніх творів М.Беркоса у Харківському художньому музеї
1990	У Харківському художньому музеї представлено твори М.А.Беркоса на виставці “Видатні майстри українського пейзажу”
1992, 1996	Відбувся показ творів художника у Харківському художньому музеї

Основні твори М.А. Беркоса

Живопис

Повні маки: Етюд / М.А.Беркос. – 1885. – Дерево, олія. – 27х17,9. – Фонди Харк. худож. музею.

Вид на один із старих парків Санкт-Петербургу / М.А.Беркос. – 1887.

Пейзаж. Ліс на болоті / М.А.Беркос. – 1888. – Полотно, олія.

Пейзаж в Оверні. Франція / М.А.Беркос. – 1891. – Дерево, олія. – 27х41. – Фонди Харк. худож. музею.

Льон цвіте / М.А.Беркос. – 1893. – Полотно, олія. – 126,5х198,5. – Фонди Харк. худож. музею.

Льон: Етюд до картини / М.А.Беркос. – 1893. – Дерево, олія. – 27х32,5. – Фонди Харк. худож. музею.

Гречка цвіте: Етюд до одноймен. картини / М.А.Беркос. – 1894. – Полотно, олія. – 26,5х41,8. – Фонди Харк. худож. музею.

Болото. Село Благодатне / М.А.Беркос. – 1895. – Полотно на картоні, олія. – 38х45,2. – Фонди Харк. худож. музею.

Вулиця в Умані / М.А.Беркос. – 1895. – Полотно, олія. – 89,5х132,5. – Фонди Харк. худож. музею.

Мала Данилівка. Парники / М.А.Беркос. – 1895. – Дерево, олія. – 33х39,5. – Фонди Харк. худож. музею.

Красвид з церквою. Мала Данилівка / М.А.Беркос. – 1897. – Дерево, олія. – 31х40. – Приват. колекція.

Будяки / М.А.Беркос. – 1898. – Полотно, олія. – 47х66,5. – Фонди Харк. худож. музею.

Гавань. Амальфі: Етюд / М.А.Беркос. – 1899. – Полотно, олія. – 34,5х49. – Фонди Харк. худож. музею.

Долина / М.А.Беркос. – [1899]. – Дерево, олія. – Приват. колекція.

Рим. Руїни: Етюд / М.А.Беркос. – 1899. – Дерево, олія. – 26,5х40,5. – Фонди Харк. худож. музею.

Сейменський канал / М.А.Беркос. – [1899]. – Дерево, олія. – 26,5х41. – Фонди Харк. худож. музею.

Сорренто / М.А.Беркос. – 1899. – Полотно, олія. – 34,9х48,3. – Фонди Харк. худож. музею.

Ярославль / М.А.Беркос. – 1900. – Дерево, олія. – 17,4х26,7. – Приват. колекція.

Околиця Ярославля / М.А.Беркос. – [1900]. – Полотно, олія. – 35,5х65. – Фонди Харк. худож. музею.

Ярославль. Каплиця / М.А.Беркос. – 1900. – Дерево, олія. – 27х18. – Приват. колекція.

На рейді. Венеція / М.А.Беркос. – 1903. – Полотно, олія. – Фонди Ульянов. худож. музею.

Зима. Полтавщина / М.А.Беркос. – 1907. – Полотно на картоні, олія. – Приват. колекція.

Диканька / М.А.Беркос. – 1910. – Полотно, олія. – Фонди Харк. худож. музею.

Біля старого дому: Етюд / М.А.Беркос. – 1911. – Дерево, олія. – 33,5х56. – Фонди Харк. худож. музею.

Липень. Маки розквітають / М.А.Беркос. – 1913. – Полотно, олія. – 89,8х152. – Фонди Харк. худож. музею.

Пейзаж з вербами / М.А. Беркос. – 1915. – Полотно, олія. – Фонди Алупкін. палацу-музею.

Літній день. У дворі / М.А.Беркос. – 1919. – Картон, олія. – 28,5х37,6. – Приват. колекція.

Яблуня цвіте / М.А.Беркос. – 1919. – Дерево, олія. – 23,5х43,8. – Фонди Харк. худож. музею.

Бузок цвіте / М.А.Беркос. – [Б.р.]. – Дерево, олія. – 30х54. – Приват. колекція.

Околиця села / М.А.Беркос. – [Б.р.]. – Дерево, олія. – 18x29,5. – Приват. колекція.

Портрет Марії Федорівни Рейнікс-Беркос, дружини художника / М.А.Беркос. – [Б.р.]. – Дерево, олія. – 26x31,5. – Фонди Харк. худож. музею.

Сонячний день / М.А.Беркос. – [Б.р.]. – Полотно, олія. – Фонди Ульянов. худож. музею.

Хата над річкою: Етюд / М.А.Беркос. – [Б.р.]. – Картон, олія. – 11,1x21,9. – Фонди Харк. худож. музею.

Церква: Етюд / М.А.Беркос. – [Б.р.]. – Дерево, олія. – 22,7x34,2. – Фонди Харк. худож. музею.

Графіка

Над річкою. Отара / М.А.Беркос. – 1897. – Папір, акварель. – 48x61,8. – Фонди Харк. худож. музею.

На рейді поблизу Венеції / М.А.Беркос. – [1903]. – Папір, акварель. – 33x50,5. – Фонди Харк. худож. музею.

Воли / М.А.Беркос. – [Б.р.]. – Папір, олівець. – Фонди Харк. худож. музею.

Репродукції картин

Беркос Михайло Андрійович (1861 – 1919): До 100-річчя з дня народж.: [Каталог виставки] / Харк. держ. музей образотворч. мистецтва; Склад. Є.Б.Рабінович. – Х., 1962. – 24 с.: ілюстр.

Виставка ”Видавні майстри українського пейзажу: М.А.Беркос. М.С.Ткаченко. П.О.Левченко”: Каталог / Харк. худож. музей. Харк. клуб колекціонерів; Уклад. Л.М.Лосікова. – Х.: Ред.-вид. від. облполіграфвидаву, 1991. – 28 с.: ілюстр. – Із збірки музею і приват. колекцій “Живопис. Графіка”.

Вміщено репродукції М.А.Беркоса: “Болото. Село Благодатне”, “Красвид з церквою. Мала Данилівка”, “Льон цвіте”.

Вулиця в Умані: Репрод. / М.А.Беркос // Харківський художній музей: Укр. та рос. мистецтво / Упоряд. та авт. вступ. ст. М.М.Безхутрий, М.П.Роботягов. – К., 1971. – [С. 44].

Українське образотворче мистецтво. Живопис, скульптура, графіка / Упоряд. Я.Затенацький. – К.: Держ. вид-во образотворч.

мистецтва і муз. л-ри УРСР, 1956. – 38 с., 106 л. ілюстр. – Із змісту: Умань: Репрод. / М.А.Беркос.

Льон цвіте (1893): Репрод. / М.А.Беркос. – Х., 1948. – 1 л. – Фонди Харк. худож. музею.

Харківський художній музей. 200 років колекції: Альбом / Авт.-упоряд.: В.Мизина, Т.Прокатова, О.Денісенко та ін. – Х.: Фоліо, 2005. – 167 с.: ілюстр. – Із змісту: Українське та російське мистецтво XVI – поч. XX ст.: Будяки: Репрод. / М.А.Беркос.

Харківський державний музей образотворчого мистецтва. – К.: Мистецтво, 1965. – 21 с., 28 л. ілюстр. – Із змісту: Будяки: Репрод. / М.А.Беркос.

Література про життя та творчість М.А. Беркоса Біографічні довідки про М.А. Беркоса

Афанасьєв В.А. Беркос Михайло Андрійович 22.08. (03.09) 1861, Одеса – 20.12.1919, Харків / В.А.Афанасьєв // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І.М.Дзюба, А.І.Жуковський; М.Г.Железняк та ін. – К., 2003. – Т. 2. – С. 525: ілюстр.

Беркос Михайло Андрійович // Мистецтво України: Енцикл. – К., 1995. – Т. 1. – С. 188: ілюстр.

Беркос Михайло Андрійович // Митці України: Енцикл. довід. / За ред. А.В.Кудрицького. – К., 1992. – С. 61.

Беркос Михайло Андрійович // Український радянський енциклопедичний словник: В 3 т. – 2-ге вид. – К., 1986. – Т. 1. – С. 159.

Беркос Михайло (1861–1919) // Енциклопедія Українознавства: Перевид. в Україні. – К., 1993. – Т. 1. – С. 119.

* * *

Асєєва Н. Пленеризм у творчості харківських митців в кінці XIX – на початку XX ст. / Н.Асєєва // Наукова конференція “Художнє життя Харкова першої третини XX століття”: Тези доп. та повідомл. / Упоряд. А.С.Півненко. – Х., 1993. – С. 3-4.

Український варіант імпресіонізму в творчості М.Беркоса.

Волошкіна С. З пам'яті літ / С.Волошкіна // Слобода. – 1997. – 13 мая.

Дамская Н. Певец українського пейзажа / Н.Дамская // Зеркальная струя. – 1996. – № 6. – С. 31.

Денисенко О. Байдужий до неба сонцепоклонник / О.Денисенко // Панорама. – 1997. – Янв. (№3). – С. 5.

Денисенко О. Майстер пейзажу / О.Денисенко // Слобода. – 1997. – 10 юня.

Денисенко О.Й. М. Беркос – видатний харківський пейзажист / О.Денисенко // Треті Сумцовські читання: Матеріали наук. конф., 18 квіт. 1997 р. / Харк. іст. музей. – Х., 1998. – С. 22-24.

Денисенко О.Й. Краєвиди Слобожанщини у творчості харківських художників кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / О.Й.Денисенко // Перші Сумцовські читання: Тези наук. конф., присвяч. 75-річчю Музею Слобідської України ім. В.Г.Сковороди. – Х., 1995. – С. 37-38
М. Беркос – член літературно-художнього гуртка у Харкові на початку 1900-х років.

История искусства народов СССР: В 6 т. Т. 6. Искусство второй половины ХІХ – начала ХХ в. / Под ред. Б.В.Веймарна, Н.И.Шантыко. – М.: Изобр. искусство, 1981. – 453с.: ил. – Имен. указ.: с. 446.

М.А.Беркос – один із учасників стилізованого оформлення інтер'єрів будинку Полтавського земства.

Левандовська О. Художник квітучої природи / О.Левандовська // Слобід. край. – 1997. – 16 верес.

Рибальченко Р. Наш земляк Беркос / Р.Рибальченко // Панорама. – 2000. – 10 марта. – С. 14.

Харьковский художественный музей: Путеводитель / Н.Н.Безхутрый, Г.А.Губа, Н.П.Работягов. – Х.: Прапор, 1980. – 79 с., ил. – Резюме на англ., чеш. яз.

В експозиції представлено твори М.А.Беркоса, у т.ч. “Льон цвіте”, “Вулиця в Умані”.

Художники Харкова / Харк. худож. музей; Редкол.: М.М.Безхутрый, В.В.Сизиков, Г.О.Томенко та ін. – Х., 1967. – 175 с.
Відомості про пейзажиста М.Беркоса, обрання його директором Харківського художнього училища.

Художня культура Слобідської України: Навч. посіб. / Нац. юрид. акад. України; Н.Г.Межова, О.В.Сердюк, О.В.Шило та ін. – Х., 1995. – 108 с.

М.Беркос – один із засновників та співробітників літературно-художнього відділу Харківського художньо-архітектурного гуртка.

Бібліографічні посібники про М.А. Беркоса

Афанасьев В.А. Товарищество южнорусских художников: Библиогр. справоч. / В.А.Афанасьев, О.М.Барковская. – Одесса, 2000.

Беркос Михаил Андреевич // Художники народов СССР: Биобиблиогр. словарь: В 6 т. Т. 1 / Акад. художеств СССР; Редкол.: О.Э.Вольценбург, Т.Н.Горина, П.М.Сысоев. – М., 1970. – С. 379-380.

Образотворче мистецтво Радянської України, 1917 – 1966: Бібліогр. друк. творів / Кн. палата УРСР; Уклад.: З.І.Зобіна, В.В.Кульбачний, О.О.Майборода та ін. – Х.: Ред.-вид. від. Кн. палати УРСР, 1968. – 641с. – Імен. покажч. художників: с. 600. – Імен. покажч.: Персоналії: с. 629.

Острой О.С. Русские справочные издания по изобразительному искусству: Аннот. указ. / О.С.Острой. – М.: Книга, 1972. – 280с. – Указ. имен художников, сведения о которых можно найти в пособиях, описанных в наст. работе: с. 176.

Харків ХХ століття: Бібліогр. покажч.: У 2 вип. Вип.1. Історія міста Харкова (1900–2000) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г.Короленка; Уклад.: В.О.Ярошик, Н.І.Полянська, Т.В.Гологорська та ін. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманітар.-освіт. ініціатив, 2003. – 800с. – Імен. покажч.: с. 756.